

Eerherstel voor de woede van God

Co-referaat voor de studiedag van Op Goed Gerucht op 25 januari 2008¹

Pieter J. Huiser

“Religie is een liefdesaffaire, voor mannen en vrouwen met passie, voor echte mensen met een passie voor iets anders dan winst maken, mensen die ergens in geloven, die waanzinnig veel hoop in iets hebben gesteld, die iets liefhebben met een liefde die het begrip te boven gaat”²

“Religie ... is voor ontwrichte mensen... Het religieuze levensbesef ontwaakt wanneer je de weg kwijtraakt en de dingen uit handen geeft, wanneer je merkt in een toestand te zijn gebracht die je krachten te boven gaat, of staat voor iets dat machtiger is dan jij en waardoor je uit je hengsels wordt gelicht, iets dat een onmogelijkheid behelst gezien de beperktheid van je krachten.”³

Inleiding

Vandaag wil ik de woede van God in ere herstellen. Veel te lang is die net zo hard door gelovigen als door ongelovigen verdacht gemaakt en de gelovigen hebben de woede daarom zoveel mogelijk uit hun voorstellingen van God en het hiernamaals verwijderd. Dat is niet alleen jammer, deze verwijdering maakt het hele Christelijk geloof tot een nutteloze folklore, opium voor het volk, voor mensen wier ruggengraat verweekt is, en die alleen nog kunnen geloven in een God die hen, wat ze ook doen, constant een aai over de bol geeft, een folklore die gedoemd is te vervagen.

Gelovige Christenen belijden dat zij geschapen zijn naar het beeld van God. Er gebeuren theologische, psychologische en pastorale ongelukken wanneer de woede uit dat beeld van God wordt geëlimineerd, zoals dat vandaag de dag veelvuldig gebeurt. De woede, zo zal ik betogen, is een belangrijk element in onze vitaliteit. Waar die woede uit het beeld van God verdwijnt, verdwijnt daarmee ook de vitaliteit van ons gelovig bestaan. De woede van God is nodig, om onze eigen woede serieus te nemen en om ons verantwoordelijkheid te laten nemen voor de creatieve woede die in elk van ons schuilgaat.

Woede en boosheid: afbakening van de begrippen

God is boos. Mooier vind ik eigenlijk “God is woedend”. Woede vind ik namelijk een mooier woord voor waar ik het vanochtend met jullie over wil hebben. Er is een verschil tussen boosheid en woede. Boos wordt door van Dale gedefinieerd als: “in een onaangename stemming verkerend, waarin men anderen verwijten maakt of daarvan blijk geeft”.⁴ Woede heeft een dubbele connotatie: Aan de ene kant een onaangename stemming, maar ook “sterke neiging, drift, tot het doen van het in het grondwoord genoemde”. Woede heeft ook de associatie met energie, met beweging. We zien het bijvoorbeeld in het woord verzamelwoede: de neiging om te verzamelen.

¹ Met dank aan Dineke Havinga, supervisor van de KPV op Zon en Schild, Amersfoort. Zij zette me aan de woede en de daarmee gepaard gaande vitaliteit in mijn eigen leven serieus te nemen.

² Caputo (2002, 2)

³ Idem, 15

⁴ <http://www.vandale.nl/vandale/opzoeken/woordenboek/?zoekwoord=boos>

Woede: alleen te begrijpen in de context van het begrip persoon

Wanneer we spreken over de woede van God, zitten we direct in de problemen. Woede is een begrip dat je alleen kunt begrijpen met betrekking tot personen. Van Dale definieert persoon als een menselijk wezen of een groep die zelfstandig kan optreden. Maar ook als een personage in een boek, film of toneelstuk.⁵

Maar kan God zelfstandig optreden? Is God wel een persoon. Heeft God persoonlijke trekken? En als dat zo is, zitten we dan daarmee vast aan het theïstische concept van God? Om deze discussie te omzeilen en om nog iets te kunnen zeggen over de zin van het spreken over de woede van God, zou ik jullie willen vragen om in het kader van de gedachtenontwikkeling van het volgende uit te gaan: In de Christelijke traditie wordt over God gesproken in persoonlijke termen. Daarmee kan men allerlei kanten op: of God is een persoon, God doet zich voor als een persoon, en zelfs als je problemen hebt met het bestaan van een God in theïstische zin zou je nog heel minimaal kunnen zeggen dat God een personage is in een verhaal. Een belangrijk verhaal dat de levens van gelovigen door en door heeft gestempeld en uitlegt. Welke interpretatie van het persoonlijk Godsbegrip je dan ook neemt: voor alle interpretaties geldt dat mensen door deze God gegrepen zijn en door deze God hun leven richting krijgt. Ik ga dus heel bewust voor dit moment voorbij aan de discussie tussen theïsten en pantheïsten, panentheïsten en atheïsten van welke soort dan ook.

Woede: een onaangename stemming? Nee!

Naomi Klein, schrijfster van *No-Logo* de bijbel voor anti-globalisten, en van de *Schock Doctrine*, één van de leidende intellectuelen van onze tijd, zo voor het oog een even mooie als redelijke vrouw, die haar gevoelens en gedachten heel helder onder woorden kan brengen zegt ergens: liefde heb je nodig, en boosheid.⁶ Het is duidelijk: ze is boos: boos over de manier waarop overheden, bedrijven rampen gebruiken om hun opvattingen over markt en marktwerking op een slimme manier in de werkelijkheid te vertalen, over de rampen die dat met zich meebrengt voor de mensen aan de onderkant van onze samenleving. Boos over onrecht dat gedaan wordt.

Over die boosheid of woede wil ik het vanmorgen met jullie hebben. In tegenstelling tot wat er in van Dale staat over woede als onaangename stemming zou ik de woede positiever willen omschrijven. Naast alle pijn en verdriet die ik kan voelen tijdens mijn woede is woede ook heerlijk. In mijn woede wordt ik helemaal in beslag genomen door wat ik nu voel en denk. In de woede komt een enorme energie vrij en voel ik een enorme kracht. De adrenaline raast door mijn lijf. Even ben ik één met wat ik wil, hoe ik denk, wat ik goed en slecht vind, en voor een moment is er van relativering helemaal geen sprake. Daarmee helpt woede me om te staan voor wie ik ben, wat ik vind, en hoe ik denk. De woede komt niet voort uit een zorgvuldige analyse van wat er allemaal fout is, maar is een onwillekeurige bijna lichamelijke reactie op dat wat mij of een ander treft. Woede ontstaat daar waar ik pijn voel, verdriet, waar ik instinctief het gevoel heb tegenover het kwade te staan. Woede is daarmee een reactie op een situatie

⁵ <http://www.vandale.nl/vandale/opzoeken/woordenboek/?zoekwoord=persoon>

⁶ *Viva* van december 2007

die een zelfde functie heeft als het instinctief wegtrekken van mijn hand op het moment dat ik een gloeiend voorwerp aanraak. Woede is een onmisbaar deel van mijn overlevingsstrategie. En daarmee een belangrijk element in mijn vitaliteit.

Woede verdacht gemaakt

Toch wordt woede door veel mensen verdacht gemaakt. Voordat de woede uitgeraasd is, wordt al gevraagd: "wat is het in jou waarom je zo kwaad bent. Waarom raakt dit jou?" Natuurlijk is er iets in mij waarom ik hierom woedend ben. Maar dat zegt nog niets over de legitimiteit van mijn woede. Wanneer ik onrecht zie moet ik kwaad worden. Moet mijn maag in mijn binnenste omkeren. Dat is precies wat het betekent om mens te zijn. Als mijn dochter wat aangedaan wordt, moet ik als vader in woede ontsteken, anders stel ik als vader niets voor. Wanneer ik zie dat de waarden die ik belangrijk vind worden verkwanseld, moet ik razend worden. Deze woede wil iets. Woede dus niet alleen in de zin van een onaangename stemming, maar een drift een neiging om iets neer te zetten een drang om creatief te zijn en te beschermen. Woede als een drijfveer. Woede die te maken heeft met passie. Met niet meer anders kunnen dan, om het maar even modern te zeggen, ervoor te gaan.

Die woede houdt zich niet aan regeltjes. Gaat niet langs de gebaande paden, maar breekt door. Dat is precies wat iemand tot een echt en integer mens maakt. Dat die woede vervolgens in goede banen geleid moet worden, spreekt vanzelf. Dat je die woede niet kunt gebruiken om zo je zin te krijgen door te dreigen met geweld, spreekt ook vanzelf, maar als je die woede niet voelt, zul je nooit krachtig op kunnen treden tegen onrecht. Als je die woede verdacht maakt, maak je niet alleen motieven en instincten van mensen verdacht, maar trek je de integriteit van mensen in twijfel.⁷ Zoals Naomi Klein zegt: liefde heb je nodig en boosheid.

De andere kant van woede: boosheid⁸

Er is natuurlijk ook een andere vorm van woede die alleen maar gebruikt wordt om anderen op een gewelddadige manier te overtuigen, en te dwingen tot handelingen of keuzen die zij uit zichzelf niet zouden maken. Die vorm van woede zou ik boosheid willen noemen. Zo heb je kinderen die hun ouders chanteren met hun aanvallen van boosheid om hun zin te krijgen. Wie heeft nooit een gillend en krijsend kind meegemaakt in een supermarkt? De energie die zo in de boosheid vrijkomt vernietigt

⁷ In zijn pleidooi voor de volwassenendoop gebruikt Barth (1967, 187f.) een dergelijke reden om de argumenten van voorstanders van de kinderdoop te diskwalificeren. Natuurlijk heeft hij daarna een hele gedegen argumentatie tegen de kinderdoop, maar toch irriteert me dit.

⁸ Het idee om woede en boosheid uit elkaar te halen komt ondermeer door de lezing van Sloterdijk (2007). Sloterdijk ziet twee verklaringmodellen voor het handelen van de mens: het erotische en thymotische. In het erotische model wordt geprobeerd het handelen te verklaren uit de drang iets te krijgen wat het handelend subject nog niet heeft: uit begeerte. Het thymotische model gaat er vanuit dat mensen ook iets willen presteren, iets neer willen zetten. "Terwijl de erotiek wegen naar de 'objecten'wijst die ons ontbreken en door het bezit of de nabijheid waarvan we ons gecompleteerd voelen, ontsluit de thymotiek paden voor de mens, via welke hij kenbaar maakt wat hij heeft, kan, is en wil zijn." (2007, 25) Thymotische hulpbronnen zijn: "trots, eerzucht, geldingsdrang, de bereidheid tot verontwaardiging en het rechtsgevoel." (2007, 32)

alleen maar. Niet alleen de onderlinge verhoudingen maar ook degene met de aanval van boosheid. Terecht is dat gebruik van boosheid of de dreiging met aanvallen van boosheid verdacht.

God's woede of boosheid

Hoewel het boek *Tot hier heeft de Heer ons geholpen* van Herman Vuijsje mij van begin tot eind heeft geboeid, ik gefascineerd ben door zijn voorbeelden en de verbanden die hij ziet, heb ik toch één groot bezwaar tegen zijn geschiedschrijving van God. Je zou die geschiedenis het beste de titel mee kunnen geven: "de geschiedenis van een God die manieren leerde; zich fatsoenlijk leert te gedragen."⁹ De woede van God staat voor Vuijsje, en niet alleen voor hem, in het teken van Gods pogingen om zijn zin te krijgen, en is dus in mijn terminologie geen woede, maar boosheid. En dat is verdacht, ook al beoogt hij daarmee een edel doel: de opvoeding van de mensen. God probeert de mensen zover te krijgen dat ze elkaar een beetje fatsoenlijk behandelen door hen te dreigen met straf, en later met hel en verdoemenis. Wij zijn allen slachtoffer van een wereldomvattend gijzelingsdrama waarin de gelovigen onder de gijzelaars, massaal lijden aan het Stockholmsyndroom,¹⁰ waardoor we ons als vanzelf identificeren met de doelen en wensen van de Super Gijzelnemer. Wanneer deze boosheid van God verdwijnt, als hij van een goeierd een figuur wordt zonder gezicht, en nog weer later een liefdevolle, warme en veilige oneindige snoezelruimte, vervaagt hij helemaal tot we op den duur hem helemaal kwijt zullen raken.

Vuijsje krijgt hier veel bijval van mensen in de kerk. Zij zouden het liefst van deze boze ongemanierte, ongepolijste God afwillen. Ze vinden deze God niet netjes. God is liefde, dus van enige boosheid in God zou eigenlijk geen sprake moeten zijn. Dat is toch niet Christelijk? En natuurlijk hebben zij een punt: Een God die, zoals een oplettende catechesant ooit eens fijntjes opmerkte: Een God die eerst een heel leger Egyptenaren laat verdrinken in de Rode zee om vervolgens doodleuk in zijn geboden zijn volk op te dragen niet te doden heeft een geloofwaardigheidsprobleem. Op zijn zachtst gezegd is Hij daarin niet helemaal consistent. En dan hebben we het nog niet eens gehad over de hele wereldbevolking die ten onder ging in de grote vloed, terwijl Noach en zijn familie gezellig wegvoeren in de ark. God wordt in deze visie inderdaad een op zijn minst zielige figuur, die steeds naar geweld moet grijpen om zijn zin te krijgen.

Afschuw van moralisme

Niet alleen hebben gelovigen een afschuw van de inconsequenties in het verhaal over God, en verlangen zij naar een consistent beeld van God als een God die liefde is, en manieren kent. Er zit nog een andere kant aan de afkeer tegen de boosheid van God. In de afgelopen decennia zijn we ons steeds meer bewust geworden van de relativiteit van onze opvattingen. Jouw opvattingen zijn even waar of onwaar als die van een ander. Natuurlijk weten we allemaal hoe dat standpunt is ontstaan: we kennen allemaal voorbeelden van de ongelukken die er zijn gebeurd doordat mensen hun eigen

⁹ Vuijsje (2007, 86-110).

¹⁰ Idem, 91f.

opvattingen, waarden en normen als de enig juiste hebben geponeerd, en liefst daarbij nog vermeldde dat dit was wat God wilde. Teveel hebben we gezien hoe God voor een karretje van mensen is gespannen. Daarom durven we nu geen oordelen meer uit te spreken over het leven van anderen, maar ook niet over dat van onszelf. Die oordelen werden immers te vaak ingezet om de onzekerheid die het leven nu eenmaal met zich meebrengt op een afstandje te houden. We hebben gezien hoe, tot voor kort juist mensen met het hart op de juiste plaats, wier leven niet volgens het boekje ging, die gingen scheiden, of ongehuwd een kind kregen, meer of minder subtiel te verstaan werd gegeven zich maar even gedeisd te houden. Juist die mensen liepen met verdriet de kerkelijke gemeenschap uit.

Afschuw van conflicten

Ook hebben we gezien hoe ongecontroleerde woede en boosheid geleid heeft tot conflicten die bijna niet op te lossen zijn, en diepe wonden slaat in de verhoudingen tussen mensen. We hebben teveel gezien hoe de boosheid van mensen die alleen maar voor hun eigen belangen opkomen, familierelaties, en vriendschappen heeft verstoord. Ook hier weer: boosheid die niet creatief is, maar die vooral opkomt doordat het subject van die boosheid iets wil hebben wat hij niet heeft. Een leegte op wil vullen. Ook in onszelf onderkennen we die boze trekken. En we zijn er vaak bang voor. We zijn bang geworden voor de boosheid, voor wie de ander is, en voor wie we zelf kunnen zijn.

Als gemeenteleden dan teksten lezen over een boze of woedende God hebben ze het gevoel: dat is toch niet Christelijk? God is liefde. Liefde is accepteren van elkaar zoals we zijn. Geen oordeel over wie ik ben, geen oordeel over een ander. En zo proberen we conflicten te vermijden. Ruzies, onenigheden met de mantel der liefde te bedekken. We vinden het niet zo erg wanneer de brand van onrecht en woede onder die deken voortwoedt. Als we er maar niets van merken. Als we het maar gezellig houden. Juist in de kerk moet er een goede sfeer zijn. Daar hebben we alles voor over. Mensen die ergens last van hebben, die het slachtoffer zijn van de bedekte conflicten willen we het liefst niet zien. Die moeten zich maar gedeisd houden, zij bederven het feestje dat we met zijn allen willen bouwen. Immers: het is feest in de kerk.

De fantasie van een veilige wereld

Achter deze afschuw van moralisme en conflicten zitten niet alleen maar edele motieven. Deze afschuw is vooral het terrein van burgerlijke mensen die alles voor elkaar hebben, en die zich die afschuw kunnen veroorloven. Mensen die niet meer afhankelijk zijn van de gunsten van andere mensen. Deze afschuw van moralisme en conflicten is de luxe van mensen die niet hoeven te dulden dat iemand anders een oordeel over hun leven zou hebben. Het is een fantasie van mensen die hun leven op de rails hebben. Die zich ook nergens kwaad over hoeven te maken: er is immers weinig onaangenaams meer in hun leven. Aan alle basale levensbehoeften is voldaan. Nergens wordt hun leven bedreigd door honger, of gebrek aan kleding, aan voedsel. Nergens lopen ze tegen grenzen aan, hun hele leven is perfect georganiseerd. Hun, of is het ook onze wereld? is relatief veilig. We leven in een wereld waar alles voor je geregeld wordt. Er is niets waar we voor ons voortbestaan ons direct kwaad om hoeven te maken.

Dat de prijs voor een wereld zonder moralisme, zonder conflicten uiteindelijk wordt betaald door de mensen wier leven is ontspoord, of nog nooit op de rails heeft gestaan, dáár houden we ons liever niet mee bezig. Dat dus ook de prijs voor het vermijden van conflicten vaak betaald wordt door degenen die onrecht wordt aangedaan, willen we ons ook liever niet bewust zijn.

En dus construeren we een God die past bij die veilige wereld: een God van alleen nog maar liefde, die zacht is en geborgenheid geeft. Maar ook een God waar geen scherpe kantjes meer aan zitten, die totaal ongevaarlijk is. Maar, als we dan nu eindelijk geloven in een God die alleen maar het goede doet, nooit woedend is, dán zijn we echt terecht gekomen in een illusie. Die God kan inderdaad, zoals Vuijsje opmerkt net zo goed vervagen. We zullen Hem niet missen.

Alsof het koninkrijk der hemelen bereikt wordt in een harmonieuze gang zonder enige vorm van crisis of andere narigheid. Alsof we van het nu naar een nieuwe hemel en een nieuwe aarde kunnen komen, waar God alles in allen is komen zonder dat ons daarbij pijn en verdriet begeleiden. Niets is minder waar. We zien het niet alleen in ons eigen leven, in de wereld, waar niets bereikt wordt zonder pijn en moeite. Waar mensen die het goede willen worden ontvoerd, vermoord of monddood worden gemaakt. Maar we zien het ook aan de verhalen in de bijbel. Nergens wordt daar gezegd dat het goede zomaar komt als je maar het goede doet. We zien het aan het leven van Jezus. We zien het aan de profeten, overall springt die waarheid je tegemoet als je de Schrift ook maar een beetje serieus neemt. Religie is volgens John D. Caputo in het eerste prachige hoofdstuk van zijn boekje *Religie* dan ook niet voor mensen die alles voor elkaar hebben, wier leven op de rails staat, en dat zo wensen te houden, maar

“voor ontwrichte mensen... Het religieuze levensbesef ontwaakt wanneer je de weg kwijtraakt en de dingen uit handen geeft, wanneer je merkt in een toestand te zijn gebracht die je krachten te boven gaat, of staat voor iets dat machtiger is dan jij en waardoor je uit je hengsels wordt gelicht, iets dat een onmogelijkheid behelst gezien de beperktheid van je krachten.”¹¹ “Religie is een liefdesaffaire, voor mannen en vrouwen met passie, voor echte mensen met een passie voor iets anders dan winst maken, mensen die ergens in geloven, die waanzinnig veel hoop in iets hebben gesteld, die iets liefhebben met een liefde die het begrip te boven gaat”¹²

Helaas, de veilige wereld is een visioen.

Helaas, de veilige wereld in het hier en nu blijkt dus een fantasie. Een mooie fantasie, maar een fantasie: Het getuigt van grote wijsheid dat het Christendom die veilige wereld dan ook ziet als een visioen van een werkelijkheid aan het einde der tijden. Die veilige wereld is er niet nu. We kunnen er alleen maar naar streven, waarbij we de echte werkelijkheid zo serieus mogelijk proberen te nemen.

Voor de meeste mensen op deze planeet is leven een gevecht om te overleven. Hard werken om aan de basisbehoeften te kunnen voorzien, om hun leven een beetje op de rails te krijgen. Voor hen is de woede om onrecht, woede om kwaad van levensbelang. De woede is nodig om zich teweer te stellen tegen dat wat hun leven, en dat van degenen die hen dierbaar zijn bedreigt. Dan past er geen relativering. Zij moeten

¹¹ Caputo (2002, 15)

¹² Idem, 2

gaan staan voor wat zij belangrijk vinden. Sterker nog: niet alleen voor wat zij belangrijk vinden: ze moeten gaan staan voor het naakte bestaan van zichzelf en van degenen voor wie ze verantwoordelijk zijn. Daar past geen academische discussie over ethiek. Daar zijn uiteindelijk de tien geboden nodig. Duidelijk maken wat niet mag. Een mens zonder woede is een mens die geen gevoel voor warm en koud meer heeft, en zo onder de blaren zit omdat hij zijn handen niet terugtrekt van een hete kookplaat. Een mens zonder woede loopt grote kans geen verantwoordelijkheid te nemen voor zichzelf, voor anderen, en is een mens zonder vitaliteit.

God zonder woede?

Woede is dus van levensbelang. Wat gebeurt er nu als we de woede uit het beeld van God elimineren? God schiep ons naar zijn beeld. Als onze voorstellingen van God van elke vorm van woede, van alle gevaarlijke en spannende aspecten is ontdaan, hebben wij daarmee ook iets gezegd over het beeld waaraan we zelf zouden willen voldoen: namelijk gelijkmatige mensen die nooit meer woedend zijn. Mensen die alleen maar lief zijn en het goede doen.

Zulke mensen staan niet meer in contact met de werkelijkheid. Zij willen de hitte en de koude niet meer voelen. Hun maag keert niet meer om bij het zien van ellende van anderen.

Door dit lieverige beeld van God zetten we die mensen in de kou, die terecht woedend zijn, maar dat niet meer mogen zijn, omdat het niet overeenkomt met het ideaal, met ons geschapen zijn naar het beeld van een lieve en algoede God. Hen wordt de legitimiteit van hun woede ontzegd met een verwijzing naar die aldus van alle spannende en gevaarlijke aspecten ontdane God. Zij mogen dus niet meer voor zichzelf opkomen. En moeten maar over zich heen laten lopen.

Het elimineren van de woede uit onze voorstellingen van God, elimineert uiteindelijk ook de woede in mij, en ontnemt me alle weerbaarheid tegen het kwaad.¹³

De woede van God: de tempelreiniging

De idee dat een Christen niet woedend zou mogen zijn ontnemt hem of haar alle slagkracht om in beweging te komen. Ontneemt een kerkelijke gemeente elke dynamiek, en beweeglijkheid, en snijdt ons af van een belangrijke stroom van vitaliteit.

Je moet er toch niet aan denken dat Jezus in het verhaal van de tempelreiniging als een softe opbouwwerker uit de jaren 60 in gesprek was gegaan met de kooplui. "Hoe vind jij het nu eigenlijk dat je hier duiven verkoopt? Vind je dat dat past bij het feit dat mensen hier komen om God te dienen?" Het is alsof je naar de Young Matthew passion luistert in plaats van het echte werk. Soft, fondant, het glazuur springt spontaan van je tanden. Maar uiteindelijk is het alleen maar een slap aftreksel van wat er in het huidige verhaal staat.

Heerlijk, die zweep erover. Daar gebeurt tenminste iets. Het is niet zo dat lief zijn, conflicten en moralisme vermijden, het goede doen en afzien van de woede gelijk staat

¹³ Van den Berk (2006, 49-68) neemt afstand van een alleen maar lieve, of beter lieverige God. Vuijsje wijst ons op het feit dat mensen, die er vanuit gaan dat de mens in principe goed is, minder weerbaar zijn tegen het kwaad dan de mensen, die uitgaan van het kwade in de mens. (2007, 159-161)

aan het navolgen van de Heer. Het is andersom: De navolging van de Heer bepaalt wat lief zijn, en het goede doen inhoudt. In de navolging van Christus past die woede best. Het zou zelfs wel eens kunnen zijn dat we juist in de woede een vitale stroom vinden waarin we met passie navolgers van de Heer zijn.

Lemmer, 22 januari 2008

Bibliografie

- Barth, Karl (1967) *Die Kirchliche Dogmatik IV/4*. Zürich: EVZ Verlag
- Caputo, John D. (2002) *Religie*, vertaald door Arend Smilde van *On Religion* London: Routledge
- Sloterdijk, Peter (2007) *Woede en tijd: Een politiek-psychologisch essay* vertaling door Hans Driessen van *Zorn und Zeit. Politisch-psychologischer Versuch*. Amsterdam: Uitgeverij SUN
- Van den Berk, Tjeu (2006) *Op de bodem van de ziel: Onbewuste drijfveren in de spirituele beleving*. Zoetermeer: Uitgeverij Meinema
- Vuijsje, Herman (2007) *Tot hier heeft de Heer ons geholpen: Over godsbeelden en goed gedrag*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact